

Dzurinu knjigu *Istražitelj* ne možemo koristiti kao temeljnu nastavnu literaturu iz koje ćemo dobiti potpuni pregled ratnih zbivanja, ali svakako nudi povijesne činjenice koje upotpunjuju već postojeći okvir. Prateći rad istraživačkog tima uviđamo prikrivenu odbojnost, štoviše sabotažu srpskih vlasti u radu Haškog suda. U prilog tome svjedoči pokušaj srpskog promatrača Časlava Nikšića u potplaćivanju bojnika Hassana, zapovjednika jordanskog bataljuna UN-a, koji je nadzirao i štitio prostor masovne grobnice prije, ali i za vrijeme ekshumacije. Srpski promatrač se na strogo čuvani lokalitet, ograđen daskama, zaklonjen šatorskim krilom te dodatno zaštićen trima redovima bodljikave žice, vratio u večernjim satima nakon odlaska radnog tima s navodnom namjerom da fotografira grobnicu. Ulaz na Ovčaru nije mu omogućen iz bojazni kako bi namjerno ili nenamjerno mogao oskrvnuti mjesto zločina. Osim toga, u prilog sabotaže Međunarodnog suda svjedoči trenutak objave optužnice protiv bivšeg predsjednika Republike Srpske Krajine i jednog od osnivača Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS) – Gorana Hadžića. Naime, svega nekoliko trenutaka nakon predaje međunarodne optužnice srpskim institucijama, Hadžić je upozoren, odnosno napušta mjesto stanovanja s torbom u rukama. Knjiga obiluje „malim“ događajima koji uvelike otkrivaju karakter sukobljenih strana u ratu, zakulisne igre, zatim događaje koji ne moraju biti nužno politički, ali oslikavaju povijest svakodnevice „velikih“ događaja.

Andrea Briješki

Natka Badurina, *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća*, Zagreb: Disput, 2023, 293 str.

Kao što već sugerira naslov, knjiga *Strah od pamćenja* pripada interdisciplinarnim studijima sjećanja i pamćenja. U njoj se Natka Badurina prvenstveno bavi književnošću, ali gotovo podjednako uzima u obzir i brojne druge medije, žanrove i materijalne tragove kulture sjećanja i kolektivnog pamćenja te javne povijesti u cjelini. Takav jedan široki raspon analitičke građe stoga uključuje književna djela i dnevničke zapise, filmove i kazališne predstave, publicistiku i historiografiju, osobna svjedočenja i mjesta sjećanja, muzejske postave i pojedinačne crteže, spomenike i komemorativne prakse. Knjiga se tematski bavi središnjim pitanjem kako su u „pograničnom području sjevernog Jadrana zapamćeni konflikti dvadesetog stoljeća“ (11). Pogranične regije specifične su po svojoj intenzivnoj i slojevitoj raznolikosti te pune „višestrukih pripadnosti“ (13) i mnogobrojnih presjecišta konkurentnih interesa, što je vidljivo i u odnosu prema prošlosti. Zbog toga je sjeverni Jadran prostor „memorijskog rata“ (12) u kojem sudjeluju „kompetitivna pamćenja“ (13) talijanske, slovenske i hrvatske strane.

Inicijalno polazište autorice je da su korjenite promjene koje oblikuju suvremene simboličke ratove oko pamćenja Drugog svjetskog rata obilježene time što je padom socijalizma u Europi 1989. nastupio i „gubitak suglasnosti o antifašizmu“ (245), koji je dotad povezivao primjerice talijansku i jugoslavensku stranu. Od 1990-ih do danas zamah su u europskom pamćenju stoga dobile partikularne nacionalne perspektive, praćene novim prevrednovanjima. To u pravilu uključuje izjednačavanje „dvaju totalitarizama“ (fašističkog i komunističkog) te posljedično dovođenje antifašizma u pitanje. Umjesto dotadašnje prevladavajuće opreke fašizam/antifašizam, sada je to demokracija/totalitarizam (usp. 36). Pritom se antitotalitarni diskurs u mnogim slučajevima upotrebljava za zaboravljanje vlastite fašističke prošlosti, dok je kritički više usmjeren prema pripadnicima antifašističkog pokreta.

Budući da je sada fokus pamćenja na žrtvama u viktimizacijskom okviru, gubi se ili je otežano pamćenje onih koji su sudjelovali u antifašističkom otporu. Autorica za primjer uzima svoje iskustvo prikupljanja „svjedočenja preživjelih iz fašističkih logora“, kada je uočila „aktualni strah da njihovo pamćenje ne odgovara novim društvenim okvirima“, koji je vidljiv u sljedećem: „U trenutku kad su u priči o svom životu morali spomenuti da im je netko od obitelji bio u partizanskom pokretu (što je, uostalom, bio najčešći razlog za deportaciju) nerijetko sam osjetila njihovu nelagodu, gotovo potrebu da se ispričaju, izazvanu očito pritiskom okoline.“ (10).

Navedene promjene u pamćenju Badurina nastoji pokazati na četiri vodeće teme knjige: „d’Annunzijeva okupacija Rijeke, talijanska okupacija jugoslavenskih zemalja od 1941. do 1943., nacistički logor Rižarna San Sabba u Trstu te partizanski zločini i istarski egzodus na kraju Druvog svjetskog rata“ (11).

Prvo poglavlje *Rijeka 1919. – 1920.: vesela revolucija ili najava fašizma?* (17-80) kritički analizira načine na koje je tijekom 2019. i 2020. godine obilježavana stogodišnjica d’Annunzijeve okupacije Rijeke. Tom prilikom autorica nastoji „objasniti kako je došlo do toga da u suvremenoj politici pamćenja d’Annunzio postane junak revolucionarnih projekata nove desnice i motor memorijskih ratova“ (36). Upozorava kako isticanje njegova političkog pothvata kao „vesele revolucije“, praćenom idealizacijama ili čak kultom njegove ličnosti, kao i selektivno svodenje d’Annunzija samo na književnika i umjetnika (primjerice u slučaju podizanja mu spomenika u Trstu) nekritički zanemaruje problematične aspekte njegova djelovanja. Osim primjera upitnih umjetničkih intervencija koje mu neodmjereno pristupaju ili su zavedene mitom o njemu, Badurina ukazuje i na slučajeve u kojima dominira selektivna talijanska nacionalna perspektiva. To podrazumijeva izostavljanje hrvatske perspektive, koja kada govori o d’Annunziju naglašava pitanja okupacije, nasilja, militarizma, autoritarnosti, ideologija nacionalizma i antislavizma te iredentizma, kao i diskriminaciju netalijanskih građana Rijeke, odnosno „maligne klice“ (33) onoga što će kasnije u punoj mjeri doći s talijanskom fašističkom okupacijom.

Usprkos suprotstavljenim načinima na koje je d’Annunzijeva godišnjica obilježena u Trstu i Rijeci, ne treba zanemariti otpore u samom Trstu podizanju njegova spomenika (usp. 41-43). No kad bi se na znanstvenim skupovima u Italiji otvorao prostor za uključivanje i hrvatske perspektive, autorica napominje da je to ipak bilo pod pretpostavkom nemijenjanja već postavljene talijanske nacionalne slike o d’Annunziju (usp. 43, 50-51). Međutim, što se tiče hrvatske strane, autorica upozorava kako je „u Italiji d’Annunzijeva obljetnica bila događaj od nacionalnog značaja, dok ju je u Hrvatskoj Zagreb prepustio Rijeci kao lokalnu stvar“ (41). Problem je dakle u tome što sjevernojadranska povijest ne igra važnu ulogu u hrvatskoj nacionalnoj perspektivi u kojoj dominira simbolička podjela na „ustaše i partizane“ – s nedovoljnim interesom za druge aspekte – o čemu će još biti riječi.

U drugom poglavlju *Talijanska okupacija Kraljevine Jugoslavije: mit o dobrom vojniku i sjećanja preživjelih* (81-136) Narka Badurina govori o historiografskim, književnim, popularnokulturnim i drugim prikazima koji su nakon Drugog svjetskog rata afirmirali ili, mnogo rjeđe, osporavali mit o „dobrom talijanskom vojniku“. U toj su predodžbi talijanski vojnici tijekom okupacije pomagali i štitali lokalno stanovništvo te bili mnogo blaži nego njemački vojnici. Na toj se osnovi stvarala opreka „dobar Talijan i zao Nijemac“ (87). Za razliku od toga, dio je talijanskih povjesničara kritički ukazivao na počinjene zločine nad civilima i koncentracijske logore, kao i „ideju civilizacijske misije, različite stupnjeve rasne i nacionalne diskriminacije te program talijanizacije“ (85). Unatoč tome, autorica konstatira „uporno preživljavanje mita o dobrom Talijanu (...) u javnoj sferi i popularnoj kulturi sve do najnovijeg doba“ (92-93). Napominje kako je taj

mit imao za cilj ublažavanje talijanske fašističke prošlosti, prikrivanje masovne podrške fašizmu i odbacivanje vlastite odgovornosti za sudjelovanje u njemu. To je znak izbjegavanja suočavanja s teškom prošlošću.

Vidljivo je to i prema pamćenju talijanskih logora iz Drugog svjetskog rata, kao što su – u hrvatskom slučaju – Kampur na Rabu, Molat, Bakar i Kraljevica. Autorica ističe pretežnu neobilježnost ili potpunu zaboravljenost tih logora kao mjesta sjećanja, koje ne posjećuju talijanski službeni predstavnici (usp. 134). Što se pak tiče reakcija hrvatske strane, kao „žrtava talijanske okupacije u Dalmaciji“, „u okolnostima intenzivnog proučavanja komunističkih zločina koji su do 1990. godine bili tabuizirani, sjećanje na fašističke logore postaje pomalo neugodno i traži novu interpretaciju koja će se distancirati od zastarjelog antifašističko-komunističkog narativa“. S tim u vezi, „društvena klima čini nepoželjnim spominjanje NOB-a ili veze logoraša s partizanima“. I ovdje se stoga pokazuje na primjeru različitih naglasaka talijanskih, slovenskih i hrvatskih nacionalnih perspektiva kako je došlo do „fragmentacije povijesti u niz međusobno konkurentskih pripovijesti kojima nedostaje zajednički reprezentativni okvir“ (132).

Treće poglavlje *Tršćanska Rižarna: univerzalni holokaust i lokalno pamćenje* (137-187) obrađuje nacistički logor 1943. – 1945. koji su osnovali Nijemci u Trstu i koji je također prekriven zaboravom. Problem pamćenja Rižarne Badurina analizira na primjeru književnih djela, muzejskih postava, sudskih procesa i obilježavanja obljetnica. Osim izazova „lokalnog pamćenja fašizma i nacizma u pograničnom području“ (140), to se posebno odnosi na izostanak pamćenja partizana ubijenih u tom logoru. Autorica, naime, ističe da su ciljevi logora bili „progon Židova, za koje je taj logor bio pretežno tranzitni (otud su odvođeni u Dachau, Auschwitz, Mauthausen), i progon talijanskih, slovenskih i hrvatskih antifašista, partizana i civila iz grada i sa šireg područja partizanskog djelovanja, koji su ovdje zatvarani i većinom ubijani, te spaljivani u krematoriju“ (143).

Pritom se potiskuje u pamćenju opsežna kolaboracijska suradnja talijanskog stanovništva Trsta s okupacijskim vlastima (temeljena na „antislavizmu, antikomunizmu i antisemitizmu“, 153), koje će kasnije oslobođenje Trsta od strane jugoslavenske vojske doživjeti „kao još jednu nasilnu okupaciju, puno goru od njemačke“ (145). Stoga danas dominira ono kolektivno pamćenje Rižarne koje je usmjereno na univerzalno pamćenje holokausta i stradanja Židova, ali ne i slovenskih i hrvatskih partizana. Štoviše, prisutno je i izjednačavanje Rižarne i fojbi, iako je riječ o „kvalitativno i kvantitativno neusporedivim pojavama“ (153), kao dio spomenutog pamćenja „dvaju totalitarizama“ u vidu memorijalnog paralelizma logora Rižarna i spomenika fojbama u Bazovici kod Trsta. Iz analize književnih djela proizlazi kako i dalje sadrže stereotipe o Slavenima, odnosno prenose „topos superiornosti talijanske civilizacije u odnosu na slavensku“ (168). Na koncu, Badurina posebno ističe određene probleme vezane uz univerzalizaciju pamćenja holokausta, primjerice već spomenuto davanje prednosti pamćenju žrtava, a zanemarivanje pamćenja pripadnika pokreta otpora te slučajeve u kojima izostaje „samokritično nacionalno suočavanje s vlastitom krivnjom“ (185).

Četvrto poglavlje *Partizanski zločini, istarski egzodus i mitološki stroj* (189-244) odnosi se na načine prikazivanja i pamćenja traumatične povijesne teme koja je isprva bila prilično dugo marginalno zastupljena da bi 2004. godine njezino obilježavanje bilo propisano talijanskim državnim praznikom – Danom sjećanja na fojbe i egzodus. Riječ je o osvetničkom (partizanskom) nasilju – simboliziranom fojbama, koje je uslijediло po kapitulaciji Italije 1943. godine te masovnom iseljavanju – nazivanim egzodusom, talijanskog stanovništva iz Istre, Kvarnera i Dalmacije osobito nakon okončanja Drugog svjetskog rata 1945. godine. Autorica ukazuje na razne oblike

političke manipulacije, odnosno manipulativnog korištenja tih događaja i pripadajućih pojmova u javnoj sferi. Pritom Badurina analizira muzejske, filmske, kazališne, književne, historiografske i publicističke prikaze fojbi i egzodusa. Vrijedi spomenuti da navodi primjerice slučajeve u kojima se pojedini povjesničar našao „na meti kritike ezula najviše zbog odbijanja da egzodus nazove etničkim čišćenjem i genocidom“ (213).

Autorica zaključuje kako ezulski diskurs „zazire od povijesti i povjesničara, bez oklijevanja se koristi naj snažnijim emocijama, prenosi se narativno i izvedbeno kroz ritualna masovna iskustva (s posjetiteljima, s gledateljima), te uz pomoć političkih institucija svoje viđenje povijesti pretvara u kolektivno pamćenje“ (217). Fokus na povijesnoj traumi praćen je viktimizacijskim govorom, u čijoj je pozadini primjetan „žal za izgubljenim teritorijem“ (211-212) i sveprisutni antislavizam, odnosno „antislavenski rasizam“. Tom prilikom se „zaboravlja prethodno razdoblje fašizma, pri čemu zločin koji se pripisuje drugome (partizanima) služi da se prikrije ili potisne pamćenje vlastitih zločina“ (221). S druge pak strane, kako autorica napominje, u jugoslavenskoj i hrvatskoj javnosti o temi egzodusa počelo se otvorenije govoriti od 1980-ih godina, kada je na djelu, kako navodi Franko Dota „tiha detabuizacija“ (242). S tim u vezi, u tom i prethodnom poglavlju bilo bi relevantno da je autorica bila u prilici prikazati i partizansku nasuprot fašističke propagande – ne samo kao kontrapunkt nego i uvid u to na koje se pak ona predodžbe oslanja.

Imajući sve izneseno u vidu, kao povjesničarima zanimljivo nam je teorijsko-metodološki primijetiti kako Natka Badurina kritički razmatra – s nizom dobrih napomena, istraživačke i interpretativne mogućnosti primjene povijesti emocija i koncepta nacionalne indiferentnosti na sjevernojadranski materijal (oslanjajući se na recentne uvide novih habsburških studija) te kako uzima u obzir složenost međuodnosa nacionalno/transnacionalno prilikom zagovaranja transnacionalnih pristupa (ističući važnost lokalnog buduću da „lokalno ima *transnacionalno* obilježje“; 142). Vrijedi istaknuti da se rijetko vidi da je netko iz druge struke toliko upoznat i tako pažljivo prati historiografiju i njezine recentne radove i pristupe (što se, uz već spomenuto, očituje i u primjeni pojmova kao što su javna povijest i dr.). U knjizi je korištena opsežna literatura iz nekoliko različitih struka, a autorica je svakako usmjerena na interdisciplinarnost, napose u okviru interdisciplinarno postavljenih studija sjećanja i pamćenja.

Posebno bih želio izdvojiti da Badurinino bavljenje književnošću iz perspektive studija pamćenja ima mnogo dodirnih točaka s historiografskim bavljenjem književnim djelima koja tematiziraju povijest. Štoviše, radi se o izravnom povezivanju, budući da autorica ne samo da sustavno prati nego i naglašava važnost historiografije, na primjer kada ističe kako je „pedesetak godina nakon lingvističkog obrata u historiografiji (...) i njegove duge dominacije u književnim studijima (...) došlo vrijeme da se književni studiji obrate historiografiji s nešto većim povjerenjem u njezinu mogućnost da govori istinu o prošlim događajima, pogotovo onda kad je riječ o književnosti koja se predstavlja kao dokumentarna, angažirana, utemeljena na svjedočenjima i usmjerena intervenciji u kolektivno pamćenje“ (141). Stoga autorica polazi od pretpostavke da je u analizi odnosa književnosti prema prošlosti relevantno propitivati i njezinu usklađenost s postojećim povijesnim znanjem, odnosno ukazati na ono što književnost ne tematizira, zanemaruje ili prešućuje. Iz toga razloga Badurina, iako spominje „poštivanje kreativne i imaginativne prirode književnosti koja od elemenata stvarnosti stvara nova značenja“, ističe kako se u „književnosti mogu prepoznavati dijelovi povijesnih narativa (koji imaju pristup istini) i kulturnog pamćenja, pa da se dakle smije, a ponekad iz moralnih razloga i mora, donositi sud o autorovu odabiru i pristajanju uz neka tumačenja povijesti“ (15).

Takvo vezivanje historiografije i književnosti uz pitanja istine i odgovornosti (usp. 142) za autoricu je važno i u svjetlu šire moralne, odnosno etičke problematike. Osim isticanja društvene uloge književnosti i historiografije te protivljenja „isključivanju povjesničara iz javnog dijaloga“ (204, 206), tu je i naglašavanje „povjerenja u znanstvene, pravne i političke puteve zaustavljanja mitološkog stroja“ (192). Međutim, autorica je svjesna da mitološki stroj nije moguće zaustaviti historiografijom, književnosti ili umjetnosti već prvenstveno politički (usp. 244). „Pa ipak, možda naivno prosvjetiteljski, ne odričem se vjere da proučavanje pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursa kao i iznalaženje primjera transnacionalnog dijaloga, može postati i nekom vrstom rada na pomirenju.“ (11). Navodeći također težnju „prema istini i pravednom pamćenju koju smatram podjednako moralnom obavezom kao i nikad u potpunosti ostvarivim ciljem“ (80). Dakako, pitanja priželjkivanih društvenih promjena i načina na koje ih provesti, kao i uloge znanosti i znanstvenika u svemu tome, vječna su pitanja o kojima je moguće raspravljati s različitim argumentima i protuargumentima. Svakako je važno što ih Badurina iznova problematizira.

Trenutno se pak nalazimo u situaciji izostanka „zajedničkog okvira pamćenja“ (136), pri čemu dakle još uvijek prevladavaju suprotstavljena nacionalna pamćenja traumatične povijesti pograničnog područja sjevernog Jadrana u 20. stoljeću koja zastupaju talijanska, slovenska i hrvatska strana. No na te strane ipak ne treba gledati posve odvojeno. Osim što nisu homogene (jer i unutar njih postoje bitne različitosti), nisu niti posve razdvojene (nego su mnogo više međuovisne), s obzirom da „pamćenja utječu jedna na druge“ (12). To je na tragu autoričinih napomena u korist nadilaženja metodološkog nacionalizma preko usvajanja transnacionalne perspektive, uz svu svijest o nacionalnim i lokalnim specifičnostima. U svakom slučaju, uvid u talijanske, slovenske i hrvatske polemike u historiografiji i javnoj povijesti u cjelini (na koje Badurina knjiga iscrpno upućuje) važan je i jer preostali dio Hrvatske izvan Istre, Kvarnera i Dalmacije – osobito zagrebački metropolitanski centar – slabo prati i pokazuje zanimanje za tu lokalnu problematiku koja nikako nije samo lokalna. Razlog tome može biti i njezino neuklapanje u prevladavajući hrvatski nacionalni narativ koji se fokusira samo na podjelu NDH/NOB, odnosno „ustaše i partizane“.

Nije dakako moguće navesti sve aspekte ove guste knjige o kojima bi vrijedilo govoriti, stoga sam istaknuo one koji su mi kao povjesničaru i recenzentu knjige posebno zapeli za oko. Tom prilikom imam u vidu dvije intervencije kojima bih nastojao dodatno proširiti neke od zastupljenih tema. Prvo bih otvorio pitanje iz naslova knjige, naime, „strah od pamćenja“. Sigurno je da kod mnogih aktera postoji strah ili nelagoda pamćenja antifašističke borbe i socijalizma jer ne odgovaraju novim političkim okvirima i društvenim očekivanjima. Prisutni su zasigurno i dubinski strahovi pred povijesno drugim i drugačijim, koje bi vjerojatno trebalo psihoanalitički tumačiti. Osim toga, na djelu je opća nesklonost suočavanju s tamnim stranama vlastite nacionalne povijesti. Svi o sebi radije vole misliti samo kao žrtvama. Nadalje, nije kod nekih riječ samo o strahu nego i izravnom ideološkom suprotstavljanju i jasno zacrtanim neprijateljstvima, kao i o raznim drugim oblicima nacionalnih i ostalih prevrednovanja te konkretnih interesa i računica. Vjerojatno su u igri i neki drugi razlozi. Bilo kako bilo, sve je to naravno otvoreno za dodatnu elaboraciju i širu raspravu.

Drugo što bih napomenuo tiče se potencijalno još opsežnijeg navođenja ionako već prilično spominjanih povjesničara. Naime, fokus knjige je na konfliktnim pamćenjima talijanske, odnosno slovenske i hrvatske strane, s brojnim kritičkim analizama dominantnih talijanskih predodžbi. No Natka Badurina upućuje i na značajan dio talijanskih povjesničara koji oponiraju tim

prevladavajućim politikama povijesti: „Povijesna istraživanja široke i ovdje samo dijelom imenovane skupine talijanskih povjesničara djelovala su, a djeluju i danas, kao korektiv tih političkih događaja. Ona imaju, možda više nego ikad prije, etički motiv i želju za društvenom koristi u smislu poticanja javnosti na suočavanje s neugodnom prošalošću.“ (92).

Itekako, dakle, postoje talijanski, slovenski i hrvatski povjesničari koji nastoje nadići zadane granice suprotstavljenih politika pamćenja. Rezultat je to pridržavanja profesionalnih identiteta kojima dio zajednice povjesničara i povjesničarki daje prednost u odnosu spram imperativa nacionalnih identiteta. Možemo govoriti i o određenoj, riječima Pierrea Bourdieua, „Internacionali intelektualaca“. Na njihovom primjeru moguće je pokazati ne samo dekonstrukciju prevladavajućih talijanskih predodžbi koju poduzima i autorica, već otići korak dalje te ukazati na međusobne profesionalne i intelektualne povezanosti i isprepletanja talijanskih, slovenskih i hrvatskih povjesničara i povjesničarki. Dakako, daljnja obrada takve jedne teme primarno je na onima koji se bave poviješću historiografije i društvenim ulogama povjesničara. U svakom slučaju, ta bi obrada bila na tragu zaključne rečenice knjige Natke Badurine da „treba dati šansu priči o dobrom susjedstvu“ (247).

Branimir Janković